

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Var Olan Sosyo-ekonomik ve Sosyo-kültürel Sorunların Aşılmasında Bir Araç: Kültür ve Doğa Temelli Turizm

Culture and nature-based tourism: A tool to overcome socio-economic and socio-cultural problems in the East and South-Eastern Regions

Faruk Alaeddinoğlu*

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Van

Öz: Türkiye'nin doğu ve batı bölgeleri arasında önemli oranda sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel fark bulunmaktadır. Bu farkın bugün var olan kaynaklar ve bir şekilde sürdürülen politikalarla kapanması söz konusu olmadığı gibi, artarak devam edeceği muhakkaktır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) hazırladığı ve ülkelere ait bilgileri içeren karşılaştırmalı verilerde, Türkiye, bölgelerarası en fazla kişi başı gelir eşitsizliği olan ülke durumundadır. Toplam milli gelirin yalnızca % 8'ini alan ve Türkiye ortalamasına göre az gelişmiş olarak kabul edilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, gelirlerini artırmada kültür ve doğa temelli turizmi bir araç olarak kullanabilirler. Zira gerek Doğu ve gerekse Güneydoğu Anadolu Bölgesi hem kültürel değerler hem de doğa temelli turizm değerleri açısından oldukça zengin bir potansiyele sahiptirler.

Bu çerçevede ele alınan bildiride, öncelikle her iki bölgenin mevcut sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel arka planı işlenmekte ve Türkiye ölçeğinde yerleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca her iki bölgede yer olan mirassal çekicilikler ve turizme ilişkin diğer değişkenlerin bu görüntüyü ne oranda değiştirebileceği ve temel ekonomik-sosyal göstergeleri olumluya çevirip çeviremeyeceği tartışılmaktadır. Bunlar yapılırken insan kaynakları, turizm altyapısı ve algılama konusu da irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Bölgesel farklılık, kültür turizmi, doğa temelli turizm, Doğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi.

Abstract: There are significant socio-economic and socio-cultural differences between East and West regions of Turkey. There is no doubt that this gap will not close with the available resources and current policies and on the contrary it will increasingly going on because with reference to Organization for Economic Co-operation and Development's data including countries' comparative information, inequality of income per person is the highest in Turkey. Having only 8% of total national income and accepted as underdeveloped regions of Turkey, East and Southeastern regions can use culture and nature-based tourism as instruments in order to increase their incomes because both of these regions have rich potentials in terms of values of cultural and nature-based tourism.

In this regard, culture and nature-based tourism can create a multiplier effect in the East and South-eastern regions of Turkey which are accepted underdeveloped regions as not only Eastern region but also South-eastern region of Turkey has rich potentials regarding culture tourism and cultural values.

In this framework, initially current socio-economic and socio-cultural backgrounds of both regions are deal with in this paper and it is tried to determine their groundings at the scale of Turkey. Furthermore, it is discussed that to which extent heritage attractions of both regions and variables of tourism can change this picture and whether they convert basic economic-social indicators into positive or not. By doing this, human resources, tourism infrastructure, and perception are also examined.

Key words: Regional inequalities, culture tourism, nature-based tourism, East Region, South-Eastern Region.

* İletişim Yazarı: Faruk Alaeddinoğlu, e-posta: falaeddinoglu@hotmail.com,

1. Giriş

21. yüzyılda küreselleşme ve bölgesel entegrasyonlar ekonomik sınırları ortadan kaldırmış ve ulusal ekonomileri hem makro düzeyde hem de mekânsal olarak yeniden yapılandırmaya başlamıştır. Küreselleşme olarak adlandırılan bu yeni süreçle ortaya çıkan neo-liberal politikalar bir yandan kamu öncülüğündeki ulusal kalkınma kavramlarını ve politikalarını aşındırırken, diğer yandan da yerel ekonomileri ve yerel kalkınma çabalarını ön plana çıkarmaya başlamıştır. Zira birçok ülkenin korumacı ve müdahaleci bir ortamda şekillenen ekonomik coğrafyası, küreselleşme olarak adlandırılan son gelişmeler ile yeniden yapılanma aşamasına girmiştir. Uluslararası düzeydeki bu gelişmelerden birçok bölge ve kent faydalanırken yine birçok bölge veya kent olumsuz yönde etkilenmiştir. Şüphesiz bu etkileniş, dünyanın temel sorunlarından biri olan ve gerek ülkeler arası gerekse aynı ülke içerisinde farklı bölgelerde gelişmişlik farklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelerin aynı sorunla karşı karşıya olduğu bilinmektedir. Böylece, bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmada bölgesel kalkınma politikaları önemli bir konuma geçmiştir (Yücel, Ata, 2006: 505).

Bölgesel dengesizliklerin azaltılması ve nispeten gerice yörelerin yaşam standartlarının belirli düzeye yükseltilmesini hedef alan bölgesel kalkınma çabaları, bütünüyle bölge insanının üretken, müteşebbis ve aktif hale getirilmesiyle mümkündür. O sebeple halkı eğitim-öğretim ve diğer şekillerde bilgi sahibi yapmak, insanları bölgenin katma değerini yükseltecek projelere, işlere yönlendirmekle mümkün olduğu ortaya çıkmıştır (İncekara, 2001: 28). Ancak Türkiye’de kalkınma eşittir sanayi şeklindeki yanlış uzun yıllar az gelişmişlikten gelişmişliğe ulaşmada, büyüme ve gelişmeye en müsait sektörün sanayi sektörü olduğunu ön plana çıkarmıştır. Doğal olarak bu durum iktisadi kalkınma ile sanayileşmenin eşanlamda kullanılmasına sebep olmuştur. Ancak, sanayileşmenin getirdiği kazanımları ve dinamizmi bir tarafa bırakmadan bölgesel potansiyeller dikkate alınmalı ve hizmetler sektörünün ön plana çıkarılması sağlanmalıdır. Zira unutulmamalıdır ki bölgesel gelişmede sürükleyici sektör hizmetler sektörü olabilir.

Türkiye’de gerçekleşen hızlı nüfus artışı, kırsal kesimden büyük kentlere doğru hızlı bir göçe yol açmakta ve bu durum özellikle belirli merkezlerde yerel yönetimlerin altından kalkmakta zorlandıkları ciddi çevre, yerleşim ve kentleşme sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Hızla artan ve büyük kentlere göç etme eğiliminde olan az gelişmiş bölgelerin genç nüfusunun verimli alanlara yönlendirilmesi ve kalkınmanın itici gücü haline getirilmesinde ise bölgesel planlamanın yanı sıra (DPT, 1995) bölgenin doğal ve beşeri değerleri de önemli katkılar sağlayabilir. Diğer bir ifadeyle turizm kaynakları açısından zengin bölgeler, turizmi kalkınmanın aracı yapabilir ve bölgesel kalkınmada önemli rol üstlenebilir. Bu rol, onu kalkınmış ülkelerde önemli bir sektör konumuna getirmiştir. Kalkınmakta olan ülkelerde ise turistik potansiyeli olan yörelerin geliştirilmesinde turizm sektörünün kalkınmaya hız verici ve tamamlayıcı etkileri olduğu iyice anlaşılmıştır. Ülkemizin de sahip olduğu zengin turistik potansiyeli kullanarak geri kalmış bölgelerin kalkınmasını bu yolla sağlaması ülkede bulunan bölgelerarası dengesizlikleri giderecektir (Yeşiltaş ve Öztürk, 2008: 39). Türkiye gerçekten de endüstriyel kaynaklar bakımından yeterli imkâna sahip olmasa da zengin bir turizm uygulaması sonucunda turistik yönden kalkınma ve ülke ekonomisi içinde dengeli bir biçimde gelişme sağlanması mümkündür. Bu bağlamda endüstriyel gelişmeye topluca uygun olmayan alanlarda turizmin bir ekonomik faaliyet kolu olarak geliştirilmesi, ülkenin bir taraftan kazanılan zenginliğinin diğer tarafta harcanması yoluyla zenginliğin bu yörelere aktarılması ve buralarda refah düzeyinin yükselmesine yardımcı olması mümkündür (Dinçer, 1993: 84).

Çeşitli ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de bölgeler arası dengesizlikler mevcuttur. Gelişmenin bütün nimetlerinden her bölge halkının adil seviyede yararlanmadığı da bir gerçektir. Her ülke veya bölge, gelişme seviyesinin izin verdiği ölçüde bu imkânları o topraklar üzerinde yaşayanlara götürebilmektedir. Olumlu gelişmelerden bölge halkının istifade edebilmesi o bölgenin kalkınma seviyesiyle doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla çalışmaya konu olan Doğu ve Güneydoğu Bölgesi illerinin kalkınması en temel gerekliliktir. Kalkınmanın aracı her iki bölgede de ulusal programlarla desteklenmiş, ancak yerel yönetimler eliyle sürdürülecek planlı kalkınma modelleriyle mümkün

görülmektedir. Bu anlamda her iki bölgede gerçekleştirilecek sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel geliştirmenin yapılanmasında turizm önemli bir role sahip olacaktır. Zira turizm faaliyeti parasal değerlerle, doğal ve tarihsel değerler arasında bir değişimi oluşturmaktadır. Böylece ekonomik bakımdan yeterli düzeyde gelişmiş ülkeler veya bölgeler doğal ve tarihsel değerlerini sunarak gelir sağlarlar. Ekonomik üretim ve çalışma alanlarını, çeşitlerini genişletirler ve zenginleştirirler (Avcıkurt, 2003: 31).

2. Bölgeler Arası Dengesizlik

XX. yüzyılın son çeyreğinde hızlanan ve günümüzde de aynı hızla artan bölgesel dengesizlikler söz konusu dengesizliklerin nedenlerinin araştırılmasına olan ilgiyi arttırmıştır. Bu ise, özellikle ekonomistlerin ekonomik coğrafyayı yeniden keşfetmeleri sonucunu doğurmuştur. Özellikle son yıllarda, pek çok ekonomik olayın arkasında dünya kaynaklarının yersel dağılımının ve buna ek olarak faktör hareketlerinin rolünün olduğu bilinmektedir. Belli coğrafi özelliklere sahip bölgelerin daha fazla geliştiği (Elmas, 2001: 13), bunun yanında bazı bölgelerin ise geri kaldığı ve var olan kaynaklardan yeterince faydalanamadığı bilinen bir gerçektir. Ülkeler ve daha küçük ölçekte bölgeler ve hatta iller arası gerçekleşen bu dengesizliği anlamlı kılmak için birçok parametre kullanılmaktadır. Çünkü ülke, bölge ve illerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapıları belirli farklılıkları içerdiğinden ekonomik gelişmişliklerini değişmez tek bir ölçüte dayandırmak oldukça zordur. Dolayısıyla ülke, bölge ve illerin gelişmişlik düzeylerini standart bir şekilde ifade etmek için birçok ölçüt kullanılmaktadır. Bu ölçütlerin en fazla kullanılanı ise kişi başına düşen milli gelir göstergesidir. Ancak bu ölçütün yanında farklı mal ve hizmet birimlerini içeren ölçütlerde kullanılmaktadır. Ve çoğunlukla sağlıklı bir ölçüm, bütün bu bileşenler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bunlar; işsizlik oranı, gelir düzeyi, iç göçler, kişi başına banka mevduat oranları, öğrenci-öğretmen oranları, ortaöğretimde okullaşma oranları, hekim başına düşen nüfus miktarı, kişi başına elektrik tüketimi, kırsal yerleşimlerde asfalt karayolu oranları, kişi başına düşen katma değer miktarları, insani gelişmişlik endeksi, kişi başına düşen gayri safi milli hasıla miktarları, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki istihdam oranları, ortalama yaşam süresi v.b. şeklinde sıralanabilir. Bütün bunlara rağmen bu ölçütlerin iktisadi gelişmeyi değişik açılardan ele alması, ayrıca niteliği ve ölçülemeyen değerleri ifade edememesi göz önünde bulundurulursa ülkelerin ve daha küçük ölçekte bölgelerin iktisadi gelişmesinin ölçülmesindeki zorluk daha kolay anlaşılabilir. Zira iktisadi kalkınma sadece niceleyici ölçütlere dayandırılmaz hem bunların yanına, anlayış, kültür ve uygarlıkla ilgili yapısal gelişmeleri de eklemek gereklidir (Yumuşak, Tuna: 2000).

Bilindiği üzere sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmeler hem zaman hem de alan açısından birtakım farklılıklar göstermekte ve illerin-bölgelerin gelişmişlik düzeylerinin zaman içinde değişmesine neden olmaktadır. Bu değişim tarih boyunca hep süre gelmiş ve günümüzde de bu değişim bütün hızıyla devam etmektedir. Şüphesiz bunlardan kısa zamanda ölçülebilen sosyo-ekonomik farklılıklar Türkiye dinamiklerini ortaya koyma açısından önemli bulguları içermektedir. Çünkü Türkiye'nin doğusu ve batısı arasında başta gelir dağılımı olmak üzere nüfus ve ona ilişkin farklılıklar, sanayi ve tarımsal yapı, mali ve finansal yapılar, eğitim düzeyi ve sağlık hizmetlerindeki etkinlik ve yaygınlık, altyapı, konut v.b. farklılıklar bulunmaktadır. 2002 verilerine göre en fazla kazanan % 20 (% 50,1) ile en az kazanan % 20 (% 5,3) arasında 10 kata yakın bir farkın bulunduğu görülmektedir (DPT, 2008: 8). Aynı şekilde gini katsayısına göre 2003 yılı esas alındığında, Türkiye'nin batısının nüfus ve gelir payı sırasıyla % 28,1 (Ege) ve % 39,7 (Marmara) iken; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde bu oranlar sırasıyla % 23,5 ve % 13,4 şeklindedir (DPT, 2005), UNDP, 2006). GSYİH'nin (Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla) 2000 yılındaki bölgesel dağılımı incelendiğinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin ulusal kaynaklardan ne kadar az pay aldıkları ortaya çıkmaktadır. Türkiye bölgeler bazında incelendiğinde, Marmara Bölgesi % 38, Ege Bölgesi % 17, İç Anadolu Bölgesi % 16, Akdeniz Bölgesi % 12, Karadeniz Bölgesi % 9, Güney Doğu Anadolu Bölgesi % 5 ve Doğu Anadolu Bölgesi % 3 şeklinde sıralandığı görülmektedir. Kişi başına gelir dağılımında Marmara Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki fark daha net ortaya çıkmış olmaktadır (DPT, 2008: 6). Tabloya kişi başı gayri safi yurt içi hâsıla (KBGSYİH) penceresinden

bakıldığında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin en sonlarda yer aldığı görülmektedir (Tablo 1). Aynı tablonun birinci sırasındaki yer alan Kocaeli'ni (% 249) Hakkari (% 18) ile kıyasladığımızda tablo çok daha net ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. KBGSYİH'lerinin Türkiye ortalamasına oranına göre illerin sıralanışı

Sıra	İl	%	Sıra	İl	%	Sıra	İl	%
81	Hakkari	18	76	Ardahan	25	71	Bayburt	34
80	Şırnak	19	75	Bingöl	26	70	Erzurum	35
79	Ağrı	20	74	Van	29	69	Tunceli	36
78	Muş	20	73	Iğdır	31	63	Siirt	43
77	Bitlis	21	72	Kars	32	62	Adıyaman	45

Kaynak: Keyder, Üstündağ, 2006: 22

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Gini katsayısında olduğu gibi diğer parametrelerde de hep geride kalmıştır. Zira yapılan bir araştırmanın sonucuna göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde okuryazarlığın az olduğu, ortalama ömrün batıya göre yaklaşık yedi yıl düşük olduğu, işsizlik oranının batıya göre daha yüksek olduğu, hane halkı gelirinin ülke ortalamalarının çok altında kaldığı, bunun da yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilediği değerlendirilmiştir (Tablo 2). Aynı şekilde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının (UNDP) Türkiye bölümündeki ifadelerde yukarıdaki tabloyu kanıtlar niteliktedir. Rapora göre Türkiye genelindeki okullaşma düzeyi, ilkokullar düzeyinde % 89 iken bu oran Doğu Anadolu Bölgesinde % 84'e, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise % 79'a düşmektedir. Bölgelerarası farklılık orta eğitime geldikçe artmakta ve ülke genelinde ortaokul öğrencilerinin oranı % 56 iken bu oran Doğu Anadolu Bölgesinde % 41'e, Güney Doğu Anadolu Bölgesinde ise % 26'ya kadar gerilemektedir (www.undp.org.tr, 2008).

Tablo 2. Türkiye'de bölgesel farklılıklar ve gelişmişlik seviyeleri (2005)

	En gelişmiş bölgeler (Marmara-Ege)	Gelişmiş bölgeler (İç Anadolu-Akdeniz-Karadeniz)	Az gelişmiş (Doğu Anadolu-Güney Doğu Anadolu)
Şehir nüfus yoğunluğu	% 85	% 74	% 54
Yetişkin okur-yazarlığı	% 87	% 83	% 67
Yaşam uzunluğu (YIL)	71,6	67,0	64,0
İşsizlik oranı	% 7	% 8	% 11
Hane halkı gelirinin ulusal gelir içindeki averajı	% 117	% 98	% 64

Kaynak: Birinci Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi , 2007: 16

2004-2005 yılları esas alınarak yapılan başka bir çalışmada, orta öğretimde bölgelere göre okullaşma oranına baktığımızda özellikle ekonomik dönüşüm ve kalifiye eleman noktasında tablonun gerçekten vahim olduğu görülmektedir (Tablo 3). Eğitimde görülen bu geri kalmışlık kendini sağlık hizmetlerinde de göstermektedir. Hastane sayısı ve 10.000 nüfusa düşen yatak sayısına bakıldığında 2004 yılı verilerine göre Doğu Anadolu Bölgesinde 104 hastane mevcut iken Güneydoğu Anadolu'da 67 hastane bulunmaktadır. 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı bakıldığında ise hem Doğu Anadolu (18.7) hem de Güneydoğu Anadolu bölgesi (13.1) Türkiye ortalamasının (23.9) altında bir yatak sayısına sahiptirler (Keyder, Üstündağ, 2006: 53).

Tablo 3. Orta öğretimde bölgelere göre okullaşma oranı (2004-2005)

Bölgeler	Toplam	Erkek (%)	Kız (%)
Marmara Bölgesi	82,3	87,7	76,5
Ege Bölgesi	72,6	76,8	68,1
Akdeniz Bölgesi	66,5	73,0	59,6

Orta Anadolu Bölgesi	71,8	80,1	63,3
Karadeniz Bölgesi	62,1	72,8	51,4
Doğu Anadolu Bölgesi	45,1	58,6	31,3
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	42,7	55,9	28,8
Türkiye	66,5	74,8	57,8

Kaynak: Keyder, Üstündağ, 2006: 37

3. Bölgesel Farklılıkların Giderilmesinde Bir Araç, Turizm

Günümüzde ekonomik ve sosyal bakımdan dikkate değer bir olay olan turizm (Pearce, 1989: 4) olgusu coğrafi olarak daha geniş bir alana yayılmış ve bütün dünya ziyaretçileri tarafından kullanılan bir olgu haline gelmiştir. Geniş ölçekli ve çok boyutlu bir toplumsal olay olan (Akgül, 2004: 210) bu harekete, bugün dünya nüfusunun yaklaşık % 12,5'i⁴ katılmaktadır ve bu oran giderek artmaktadır. Zira, dünyadaki turizm hareketlerinin gelecek yıllarda hem turist sayısı hem de elde edilen turizm gelirleri bakımından hızla artacağı öngörülmektedir. Dünya Turizm Örgütü'nün yaptığı bir araştırmaya göre, 2020 yılında dünya turizm hareketlerine katılan kişi sayısının 1.6 milyara ulaşması ve dünya turizm gelirlerinin ise 2 trilyon doları aşması beklenmektedir. Bu durumda 2000 yılına göre 2020 yılında dünya turizm hareketlerine katılan kişi sayısı yaklaşık 3 kat; elde edilen gelir açısından yaklaşık 5 katlık bir artış gerçekleşmiş olacaktır. Diğer bir ifadeyle, gelecek 20 yıl içinde turist girişlerinde yılda ortalama % 4,3 ve turizm gelirlerinde ise % 6,7 oranında bir büyüme gerçekleşmiş olacaktır (Larry, 1999: 354).

Bu denli hızlı büyüyen bir endüstri hem ulusal hem de bölgesel anlamda Türkiye'ye önemli katkılar sağlayabilecektir. Ancak Türkiye'de turizm olgusunun yeterince doğru anlaşıldığı söylenemez. Zira turizmden anlaşılan kitle turizmi olmuş ve kültür-doğa temelli turizm hep geri planda kalmıştır. 2001 yılında Türkiye'ye giriş yapan kültür turisti sayısı 911,368 (toplam turizme oranı % 8.1), 2006 yılında ise 1,008,513 (toplam turizme oranı % 5.2) olmuştur. Görüldüğü üzere toplam kültür turisti sayısında geçen yıllar zarfında artış olmamış ancak toplam turizm pazarındaki payı oransal olarak ciddi bir düşüş göstermiştir. Aynı durum doğa temelli turizm için de söz konusudur. Oysa Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere bölgesel anlamda geri kalmışlığı gidermede en önemli turizm çeşitleri kültür ve doğa temelli turizmdir. Çünkü her iki turizm çeşidi de dünyanın en hızlı gelişen turizm çeşitleridir. Dünya Turizm Örgütü'ne göre dünya genelindeki tüm turizm turlarının % 37' si kültürel turizmden oluşmaktadır ve talebin yılda %15 arttığı tahmin edilmektedir (Crowd'dan aktaran Leslie, 2001: 113). Aynı şekilde Dünya turizm endüstrisinin 2000 yılı itibarı ile % 7 sini oluşturan ve yaklaşık yılda % 10 ile % 30 arasında bir artış kaydettiği ifade edilen doğa temelli turizm (Fennel, 2000: 99), yakın geleceğin en önemli turizm hareketlerinden biri haline geleceği muhakkaktır. Bir de bu tabloya dünyada gerçekleşen toplam turizm talebindeki artışın % 3-4'lerde olduğunu eklersek, kültür ve doğa temelli turizmdeki artışın ne kadar anlamlı olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu bağlamda yapılması gereken nispeten geri kalmış bölgelerin turizm değerlerini doğru stratejileriyle pazarlamak olacaktır. Ancak bu gerçekleştirilirken karar verilmesi gereken birçok nokta vardır. Bunların başında Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olduğu ve sermaye başta olmak üzere teknoloji, insan kaynakları ve hammadde noktasında sorunları olduğu gerçeğidir. Bilindiği üzere Türkiye farklılıkları, fırsatları ve tehditleri bünyesinde barındıran bir coğrafyaya sahiptir. Şüphesiz bu coğrafya hem sosyo-ekonomik hem de sosyo-kültürel anlamda farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Türkiye bir karar vermelidir. Kalkınmanın aracı her bölgede farklılaşmalı mı? Yoksa yıllardır yapıla gelen ve hiçbir başarı sağlanamayan düşük profilli sanayileşme çabası mı? Ancak burada unutulmaması gereken sanayinin özellikle Türkiye şartlarında her bölgede gerçekleşmesi mümkün olmayan bir kalkınma aracı olduğu gerçeğidir. Bu anlamda ülkemiz, gelişmekte olan bir ülkedir ve yatırıma tahsis edilen kaynakları sınırlıdır. Kaynakların sınırlı olması yatırımların da sınırlı olmasına yol açmakta ve yatırımlar iç getiri oranı yüksek olan sektörleri

⁴ Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu'na göre 2005 yılı dünya nüfusu 6.464.7 milyardır (<http://www.unfpa.org> 28.07.2006). Ayrıca Dünya Turizm Örgütü'nün geçici verilerine göre 2005 yılında 806 milyon uluslararası varış gerçekleşmiştir (UNWTO, 2006).

tercih etmekte ve bu sektörlerin de belli bölgelerde yoğunlaşması bölgelerarası dengesizlikler yol açmaktadır. Türkiye'deki bölgelerin gelişmişlik düzeyine bakıldığında Marmara, Ege, Akdeniz'in ilk sıralarda yer aldıkları görülmektedir. Çünkü yatırımların büyük bir kısmı bu bölgelerde yapılmaktadır. Ancak geriye kalan bölgeler aynı şansa sahip değillerdir ve üstelik geri kalmış bölgelerden gelişmiş bölgelere sürekli bir göç söz konusudur. Ancak sanayileşmemiş bölgelerimizin gelişmesi ve kalkınması da bu bölgelerin sahip olduğu turistik arz olanaklarının değerlendirilmesiyle mümkün olabilecektir (Çeken, 2003: 148, Ökten, Çeken, 2008: 113). Şüphesiz bu noktada bölgesel anlamda bir takım açılımların da gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle kısıtlı bütçe nedeniyle her bölge hatta her il kendisine en uygun gelişme stratejilerini oluştururken her önemli gördüğü sektöre yatırım yapamayacağı ve bir takım öncelikli sektörleri belirlemek zorunda kalacağı gerçeğini fark etmelidir. Çünkü turizmle ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki nedensellik ilişkisinin bilinmesi neye önce yatırım yapılacağına kararını açısından önemlidir. Ayrıca şu soruya da net bir cevap verilmelidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ekonomik büyümelerini turizm sektörü aracılığıyla mı yoksa ticaret ve sanayileşmeyle mi yapacaklardır?

Bütün bu soruların cevabı verilirken üzerinde durulması gereken diğer bir konu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde turizmin neden gelişmenin temel aracı olması gerektiği sorusudur. Çünkü turizm diğer endüstri ve sektörler göre daha az sermaye gerektirmekte ve daha emek yoğun bir sektör özelliği göstermektedir. Bunun anlamı, turizm bölgede yeni iş imkânları yaratılmak suretiyle bölgelerarası gelir dağılımına olumlu etki yaparak bölgelerde dengeli kalkınmaya imkân sağlayabilmesidir. Turizm yatırımları bir ülkenin daha az kalkınmış bölgelerinde hız kazandığında bu yatırımların bölgede yarattığı yeni iş imkanları çalışan kısmın gelirini artırmakla birlikte, bölgenin gelir dağılımında da olumlu etkiler yaratmaktadır (McIntosh, Goeldnar, 1990: 272). Dolayısıyla her iki bölgede istihdam yaratmanın ve ekonomiyi olumluya çevirmenin aracı olarak, özellikle sermaye konusunda sıkıntısı olan ülkeler için, turizm bir fırsat teşkil etmektedir. Bu anlamda söz konusu bölgeler turizm sektörüyle hizmet ihracatı yaparak daha fazla gelir, istihdam ve dolayısıyla bölgesel ve il düzeyinde gelir sağlayabileceklerdir. Ayrıca turizmin görevlerinden birinin ekonomik ve sosyal gelişme ile bölgelerarası gelişme farklılıklarını en aza indirmek olduğu unutulmamalıdır.

Bu bağlamda tarım ve sanayi faaliyetleri açısından yeterli kaynak ve gelişme olanaklarına sahip olmayan, ancak zengin turizm potansiyeline sahip olduğunu düşündüğümüz Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde planlı ve etkin bir turizm politikası uygulaması sonucunda turizmde dengeli bir gelişme sağlanabilecektir. Bunun sonucunda ise söz konusu bölge ve ülke ekonomileri uluslararası turizm gelirinden belirli oranda pay elde edebileceklerdir (Bahar, Kozak:2006: 141).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde turizmin birçok açıdan katkısı olmakla beraber belkide en öncelikli katkısı özellikle yeni iş imkânlarının yaratılması noktasında olacaktır. Çünkü yeni iş imkânlarının yaratılması her iki bölgede ekonomik kalkınmanın en önemli amaçlarından biridir. Dolayısıyla işsizliğin en yüksek olduğu bu bölgelerde turizm emek yoğun bir sektör olması nedeniyle insanlara gelir kazandırıcı iş sahaları açma noktasında önemli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca sağladığı iş imkânlarının yanında özellikle turizme yardımcı sektörlerin gelişmesine katkıda bulunacak ve turizm talebini karşılamak için işletmelerin yeni yatırımlar gerçekleştirmelerine öncülük edecektir. Dolayısıyla doğası gereği emek yoğun olan bu sektörün gelişimi istihdamı artırmak suretiyle ülke ekonomisine de önemli katkılar sağlayacaktır (Kar, Zorkirişçi ve Yıldırım, 2004: 90).

Turizmin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine direkt etkilerinin yanı sıra dolaylı etkileri de olacaktır. Bunların başında turist alan bölgeye gerek merkezi ve gerekse yerel idarelerin gerçekleştirdikleri altyapı yatırımlarıdır. Zira hem kentsel, hem de turizm altyapısında gerçekleştirilecek yatırımlar bir şekilde halkın kullanım alanı içine girmektedir. Diğer bir ifadeyle yerel halk gerçekleştirilen bütün yatırımlardan turistler gibi faydalanmaktadır. Şüphesiz bu durum yerel halkın yaşam standardına olumlu yansırken aynı zamanda bölgede ekonomik yapının çeşitlenmesine de imkân sağlamaktadır. Böyle bir durum aynı zamanda diğer mallara da talep yaratarak bu ürünlerin pazara girmesine imkân sunarak bölgede yeni endüstrilerin doğmasına ve gelişmesine de fırsat vermektedir (Barutçugil,1989: 30). Ayrıca turizmin gelişmesi ekonomik

faaliyetler içinde bilgi ve teknolojinin dağılımını ve diğer bir takım dışsallıkları yaratarak bölgelerin turizm yönlü büyümesini sağlar. Her büyüme eğilimi beraberinde rekabeti getirir ve rekabet kaynak verimliliğini artırır. Buna ek olarak belirtilmesi gereken diğer bir konuda, turistlerin başlangıçta otel ve lokanta gibi yerlere yaptıkları direkt harcamaların, çoğaltan etkisiyle başlangıç harcamasından daha büyük yeni harcama ve gelir artışı yarattığı gerçeğidir. Zira turistlerin tükettiği her yerel ürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine de yeni iş ve aş kapısı anlamına gelmektedir. Dahası her iki bölgede gerçekleştirilecek turizm yatırımları, sadece dış turizmi değil, iç turizmde gelişmesine katkıda bulunacaktır. Zira ulusal anlamda kalkınmaya bağlı olarak gerçekleşecek refah düzeyinin artması bu bölgeleri iç turizmin tüketim alanları haline getirecektir. Çünkü batı bölgelerinde gerçekleşecek sanayi yatırımlarının getirdiği kazançlar bu bölgelerde harcanabilecektir.

4. Tartışma

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri gerek sosyo-ekonomik gerekse sosyo-kültürel açıdan Türkiye ortalamasının altında bir konumda yer almaktadır. Şüphesiz her iki bölgenin içinde bulunduğu tablo sadece Türkiye'ye özel bir durum değildir. Benzer durumlar dünyanın birçok yerinde görülmektedir. Özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve XXI. yüzyılın bütününde kendini gösteren ve gelecekte de gösterecek olan bu yeni ekonomik yapılanma, bölgesel farklılıkları tetiklemektedir. Görünen o ki bu yapılanma gelecekte de artarak devam edecektir. Ancak bu noktada değişimin parçası olmak ve belli alanlarda uzmanlaşmak suretiyle bu süreci en az zararla atlama mümkünüdür. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere, yerel ekonomileri ve yerel kalkınma çabalarını ön plana çıkarma girişimi Türkiye'deki bölgesel farklılığı gidermede bir yaklaşım ve bir çıkış olabilir.

Bu bağlamda Türkiye'ye baktığımızda, bölgeleri arasında bir farklılığı olduğu ve bu farklılığın uzun yıllardır süregeldiği bilinmektedir. Ancak bu farklılığın aşılması noktasında başta ulusal hükümetler olmak üzere yerel yöneticiler çeşitli politikalar uygulamış ve bölgesel eşitsizliği gidermek için değişik önlemler almışlardır. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki sorunlarla başa çıkmak ve bu bölgelerde kalkınmaya ivme kazandırmak konularında yetersiz kaldıkları da bir gerçektir. Bu uygulamaların yetersiz kalmasında en önemli etkenler, bölgesel eşitsizliği gidermeye yönelik politikaların bütüncül bir bakış açısı içermemeleri, insan kaynaklarına yatırım yapmaya yönelik olmamaları ve en önemlisi de yoksul grupları güçlendirmeye yönelik olarak tasarlanmamalarıdır (Keyder, Üstündağ, 2006: 17). Şüphesiz bunlara ek olarak yeterince yatırım yapılmamış olması ve yapılan yatırımların da bölgelerin gerçekleriyle örtüşmemesi, işsizliğe ve yoksulluğa çözüm üretmeyen yatırımlar özelliği taşımışları, ulusal planlarla bölgesel planların uyumsuz olması, plan ve programların 4-5 yılda bir tekrarlanan seçim taahhütleri karakteri taşıması, kapsamlı olmaması gibi nedenler sayılabilir. Bu anlamda aş ve iş güvencesi olmayan insanların bölgeyi terk etmeleri kaçınılmaz olmuştur. Aslında bu nokta üzerinde en çok durulması gereken konudur. Çünkü XXI. yüzyılın kalkınma stratejileri kalifiye insan kaynaklarına dayandırılmaktadır. Genç, dinamik ve yetişmiş insan gücü en önemli kaynak olarak düşünülmektedir. Bölgede temel ekonomik göstergiyi olumluya çevirecek sektörün turizm olduğu düşünülürse bu durum daha da anlamlı olmaktadır. Ancak, başta eğitim olmak üzere verilen hizmetler açısından Türkiye genelinin son sıralarında yer alan illerine sahip her iki bölge insanlardan kalkınmayı sağlayacak aktörler olmalarını beklemek bugünkü konjonktürde oldukça zor görünmektedir.

Zira Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan nüfusun % 30'unun Yeşil Kart da dâhil olmak üzere hiç bir güvencesi bulunmadığı gibi (Keyder, Üstündağ, 2006: 5,6), Türkiye genelinde en fazla yeşil karta sahip olan bölgelerin yine bu iki bölge olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca şimdiye kadar yaşanan tecrübeden, yoksullukla mücadelede başarılı olunmadan, yaşam koşulları iyileştirilmeden ve her iki bölgede sürdürülebilir bir güven ortamı sağlanmadan, büyüme politikalarının başarılı olamayacağı muhakkaktır. Nüfusunun % 60'ının yoksulluk sınırının altında yaşadığı ve altyapı hizmetlerinin son derece sınırlı olduğu bu bölgelerde, yaşanmış olunan tahribata ekonomik ve sosyal dışlanmışlık da eklenince, şimdiye kadar uygulanmış olan yatırımları teşvik edici büyüme modellerinin uygulanmasının pek mümkün olmadığı görülmüştür. Buna ilaveten gerek Doğu gerekse Güneydoğu Anadolu bölgesinin mevcut üretim ve ticaret ağlarının dışında kalması; pazarlama

ve taşımanın pahalılığı, altyapı eksikliği, teşvik kredileri, özel sektörün bölgede liderlik üstlenmesi hedefine ve bölgeye sermaye aktarımı odağına ulaşmakta yetersiz kalması ve düşük yoğunluklu çatışma ortamının yaratmış olduğu güvensizlik ve yine çatışma kaynaklı göçün yarattığı yapı, bölgenin bu günlere gelmesinde etkili olmuştur (Keyder, Üstündağ, 2006: 18,19).

Ancak gerek ekonomik ve gerekse sosyal anlamda geri kalmışlık her iki bölge içinde bir kader değildir. Uzun yıllar süre gelen yanlış politika ve stratejiler yüzünden ortaya çıkan tablo yine bölgelerin kendi dinamikleriyle aşılabılır. Çünkü her iki bölge de hem doğal hem de kültürel değerler açısından oldukça zengin sayılın kaynaklara sahiptir. Dahası her iki bölge bu kaynaklarını bir şekilde paraya çevirmek zorundadır. Çünkü yukarıda bölgelerin ekonomilerinde sanayinin itici güç olamayacağını ortaya koyan birçok sınırlılık vardı. Şüphesiz bunlara fiziki şartların getirdiği sınırlılıkları da eklersek her iki bölge değerlerini turizmden yana koymak durumunda kalacaklardır. Bir sektör için tehdit olarak algılanabilen fiziki şartlar diğer bir sektör için fırsat anlamına gelebilir. Örneğin karın varlığı ve yerde kalma süresi kayak turizminin gelişmesi için bir fırsattır ve buna güzel iki örnek Erzurum ve Sarıkamış'tır. Bilindiği üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki pazarlama ve turizm altyapısında yaşanan temel sorunlara rağmen her iki şehir de turizmi temel sektör olarak benimsemişlerdir ve gelişme stratejilerini bu sektöre göre şekillendirmektedirler. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkiye'de kültür ve doğa temelli turizm yeterince doğru anlaşılmamaktadır. Rakamlar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla öncelikle bu turizm çeşitlerinin doğru anlaşılması ve gereklerinin yerine getirilmesi zorunluluğu vardır. Zira bu turizm çeşitlerindeki gelişmeler oldukça göz kamaştırıcıdır. Özellikle son 25-30 yılda ortaya çıkan ve Avrupa'da mirasal çekicilikleri tüketmeye oldukça meyilli ve istekli "yeni bir orta sınıf" veya "hizmet sınıfı"nın sayıca artışı, kültür ve doğa temelli turizmin gelişiminin en önemli nedenleri arasında sayılmaktadır (Richards, 1996: 261-269). Öte yandan söz konusu dönemde seyahat motivasyonlarında da değişiklikler olmuştur. Turizmin "bulunduğu ortamdan ve günlük yaşamdan kaçış" şeklindeki ana motivasyonu, "kendini geliştirme/zenginleştirme" şeklinde değişmeye başlamıştır (McCain ve Ray, 2003: 715). Teknolojik gelişmeler ve bunun sonucunda ortaya çıkan küreselleşme ile dünya global bir köy haline gelmiş, böylece insanların değişik yerler hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun sonunda insanların değişik kültürleri ve farklı doğal ortamları tanıma merakları kamçılanmıştır. Bu yeni turist tipi, turizm tüketiminde farklılık aramakta ve keşfedilmemiş, uzak lokasyonlara seyahat etmekle bu ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Genel turistlere nazaran, sayıca az olmalarına karşın, bunlar miras ile ilgili çekiciliklerin tüketilmesinde en faal olanlardır (Richards, 1996: 272-278). Seçkin turist olarak adlandırılacak bu turistler için mesafe ve zaman caydırıcı bir faktör değildir. Onlar için asıl önemli olan atraksiyon motivasyonudur. Bu bağlamda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri sözü edilen turistlere büyük oranda korunmuş doğal ve kültürel çekiciliklerini sunabilir. Ancak unutulmaması gereken bu seçkin turistlere hizmeti verecek şehirlerin başta turizm altyapısı ve kentsel altyapı olmak üzere birçok açıdan donanımlı olması gerekliliğidir. Zira bilinmelidir ki, ancak doğal ve kültürel varlıklar açısından yeterli olan şehirler bunu başarabilir ve turizm endüstrisinin gelişimini gerçekleştirebilirler.

5. Sonuç

Türkiye, tarih boyunca coğrafyasından kaynaklanan fırsatlarla ödüllenen ve sınırlılıklarla nispeten geri kalan coğrafi bölgelere sahip nadir ülkelerden biridir. Bugün gelinen nokta itibarı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri hem sosyo-ekonomik hem de sosyo-kültürel açıdan geri kalmış bölgeleridir. Her iki bölgenin ekonomik ve sosyal göstergelerine ilişkin birçok değer Türkiye ortalamasının altındadır. Şüphesiz bu durumu değiştirmenin birçok yolu vardır. Ancak bu tabloyu olumluya çevirmek ve kalkınmayı gerçekleştirmenin en rasyonel yolu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bütüncül bir yaklaşımın sergilenmesi zorunluluğudur. Bir bütün olarak ele alınması gereken bu yaklaşım, altyapı, tarımsal yapı, ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık vb. tüm konuların bir biriyle bağlantılı ve birbirini desteklemesi esasına dayanmalıdır. Bu yapılırken de birçok şey sorgulanmalı ve geliştirme noktasında temel ekonomik kalkınmanın ne olacağı belirlenmelidir. Bunların başında mevcut ekonomik, sosyal ve mekânsal durum ayrıntılı şekilde incelenmeli ve her iki

bölgenin ayrı ayrı, Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısındaki yeri belirlenmelidir. Bütün bunlar yapılırken turizm sektörünün her iki bölge ekonomisi üzerindeki etkinliği ortaya konmalıdır. Turizmden amaçlananın ne olduğu açıklığa kavuşturulmalı, buna yönelik stratejiler belirlenmeli ve bölge için çeşitli kalkınma senaryoları tanımlanmalıdır. Sonuçta her iki bölgede geliştirilebilecek turizm çeşitleri doğal, tarihi ve kültürel değerlere ait mirassal turizm çeşitleridir. Ancak bu turizm çeşitlerinin nerede, ne zaman, kim tarafından, hangi kaynaklarla ve hangi ölçekte yapılması gerektiği ve bu yatırımların tamamlanması halinde bu bölgelerin Türkiye ekonomisi içinde ne şekilde ve hangi oranda yer alacağı farklı çalışmalarla açıklığa kavuşturulmalıdır. Her ne kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri çekicilikler noktasında yeterli olsa da sermaye, kalifiye insan gücü, turizm altyapısı, kentsel altyapı vb. konularda var olan kaynakları kalkınma hedeflerini gerçekleştirmede yeterli değildir. Dolayısıyla turizm yatırımlarının gerçekleştirilmesi için çeşitli kurumlar ve araçlar kullanılmalıdır. Bunun için de öncelikle her iki bölgenin ekonomik potansiyelinin ortaya çıkarılması ve her bölgenin kendine has üstün özelliklerinin ortak kullanımı ile daha hızlı bir kalkınma sürecinin başlatılabilmesi sağlanmalıdır. Şüphesiz bu yapılırken de çekicilikleri bir pakette toplayıp bunları çeken, sürükleyen olarak pazarlama yoluyla kırsal bir turizm ürünü geliştirmeye çalışılmalıdır. Çek Cumhuriyeti ve Uganda'nın turizmi yerel düzeyde yoğunlaştırma ve farklı toplum kesimlerini yada hizmet üretenleri koordine etmek suretiyle bir birlik kurmaya çalışma çabası (Holand vd., 2003: 8) Türkiye'de özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri için uygulanmalı ve bir yaklaşım olarak ele alınmalıdır. Şüphesiz bunun anlamı, her iki bölgede de kültür ve doğa temelli turizmin hem ekonomik hem de sosyal göstergeleri olumluya çevirecek en temel kalkınma aracı olduğu gerçeğidir.

Referanslar

- Akgül, O., (2004), *Kültür Turizmi" Turizm. İlkeler ve Yönetim* (Editörler: Atila Yüksel, Murat Hançer), Turhan Kitapevi. Ankara.
- Avcıkurt, C., (2003), *Turizm Sosyolojisi*, Detay Yayıncılık
- Bahar, O., Kozak, M.,(2006), *Turizm Ekonomisi*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Barutçugil, İ., (1989), *Turizm İşletmeciliği*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Çeken, H., (2003), *Küreselleşme, Yabancı Sermaye ve Türkiye Turizmi*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- Dinçer, M. Z., (1993), *Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm*, Filiz Kitapevi, İstanbul.
- DPT, (2008), Ekonomik Gelişmeler, Türkiye Ekonomisi, Ulusal Gelirin Yapısı ve Gelişimi.
- DPT. (2005), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler. <http://www.dpt.gov.tr/>. 12.07.2007.
- Elmas, G. , (2001), *Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Dengesizlikler*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul
- Fennel, D. A. (2000), What's in a name? Conceptualising natural resource-based tourism. *Tourism Recreation Research*, 25(1), 97-100.
- Holland, J., Burion, M., Dixey, L (2003), *Tourism in Poor Rural Areas (Diversifying the product expanding the benefits in rural and the Czech Republic)*, PPT Working Paper, No:2 http://www.propoortourism.org.uk/12_rural_areas.pdf, 05. 06.2008.
- http://www.undp.org.tr/pressclippings/2008/3/usak_gundem_24.03.08.pdf
- İncekara, A., (2001), *Anadolu'da Yeni Turizm Olanakları ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri*, İTO Yayınları, İstanbul.
- Kar, M., Zorkirişçi, E., Yıldırım, M., (2004), Turizmin ekonomiye katkısı üzerine ampirik bir değerlendirme *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 8, 87-112.
- Keyder, Ç., Üstündağ, N., (2006), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında sosyal politikalar*, TESEV "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler" TESEV Yayını İstanbul.
- Larry, Y. (1999), *The International Hospitality Business Management and Operations*, Howard Hospitality Press, New York.
- Leslie, D., (2001), Urban regeneration and Glasgow's galleries with particular reference to the burrell collection, Edited by Richards, Greg, *Cultural Attractions and European Tourism*, CAB International, UK., 112-133.
- Mccain,G., Ray, N.M., (2003), Legacy Tourism: the search for personal meaning in heritage travel, *Tourism Management*, 24, 713-717.
- Mcintosh, R, W, And Goeldner, C, R., (1990), *Tourism: Economic, Practices, Philosophies*, Sixth Edition, John Wiley & Sons, New York
- Ökten, Ş., Çeken, H., (2008), Şanlıurfa'nın turizm potansiyeli ve GAP bölgesinin kalkınmasındaki önemi, *Verimlilik dergisi*, 1, 107-125.
- Pearce, D. (1989), *Tourist Development*, S.E. Longman Group UK Ltd. New York.
- Richards, G. (1996). Production and consumption of European cultural tourism, *Annals of Tourism Research*, *Great Britain*, 23,,2, 261-283,.
- T.C. İçişleri Bakanlığı, (2007), *Birinci Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi: Türkiye'de Yaşam Kalitesi, Değerlendirme Raporu*, Araştırma ve Etütler Merkezi, Ankara.
- UNDP. (2006), *Human Development Report 2006*, <http://www.undp.org/>. 09.05.2008

- UNDP. (2007), *Human Development Report 2007*, (Türkiye Bölümü). <http://www.undp.org>. 09.05.2008
- Yeşiltaş, M., Öztürk, İ., (2008), Bölgesel kalkınma çerçevesinde alternatif turizm faaliyetlerine yönelik bir değerlendirme: Sivas örneği, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9, 1, 1-18.
- Yumuşak İ. G., Tuna, Y.,(2000), Kalkınmışlık göstergesi olarak beşeri kalkınma indeksi ve Türkiye üzerine bir değerlendirme, *IV. Uluslararası Ekonomi Kongresi*, (13-16 Eylül 2000, ODTÜ), Ankara.
- Yücel, F., Ata, A. Y., (2006), Bölgesel kalkınma stratejileri açısından fuarcılık: birinci ve ikinci Çukurova sanayi fuarlarının değerlendirilmesi, *Çukurova Üniversitesi S.B.E Dergisi*, 505-522.